

Eilert Sundt: Hard refser, øm forsoner

Eilert Sundt: Tough critic, gentle conciliator

Willy Pedersen

Professor i sosiologi, Universitetet i Oslo

willy.pedersen@sosgeo.uio.no

INNLEDNING

Den norske samfunnsforskningen hviler på Eilert Sundt. Jon Elster (1989:171–182) mener arbeidene hans er eksemplariske, fordi de ikke er preget av den destruktive disiplinoppdelingen vi fikk i siste halvdel av 1800-tallet, mellom sosiologi, økonomi, antropologi, statsvitenskap og psykologi. Sundt minner om Adam Smith i *Wealth of Nations* eller Marx i *Das Kapital*, sier Elster. Ingen av dem er opptatt av å videreutvikle modellene i egne fag, av å plassere seg innen «det merkelige kontorlandskapet» som utviklet seg; snarere av å finne ut *hvordan det egentlig er der ute*. Elster har et poeng. Hadde Sundt skrevet på et verdensspråk ville han vært en klassiker, men like gjerne i sosiologi, geografi, økonomi, historie eller antropologi.

Selv kalte han seg aldri sosiolog. Men det var mitt eget fag – sosiologien – som kuppet ham. Da vi for noen år siden skulle lage en norsk sosiologisk kanon, var vi ikke i tvil: Den måtte starte med Sundt (Pedersen 2011). Men hva skjedde *etter ham* i norsk sosiologi? Hvem skulle være nummer to? Vi støvsugde bibliotekene, men det var lite å finne. Den neste teksten vi valgte ut, ble publisert 100 år etter Sundts studier. Det var Nils Christies magisteravhandling, om norske fangevoktere i norske konsentrasjonsleirer (Christie 1952). En flott bok, men en forferdelig fortelling, om leire med dødsrater som i dem en hadde i Tyskland og Polen.

Det gikk altså 100 år fra Sundt skrev sine bøker til sosiologien ble etablert her i landet. Faget var søkende, og ny-lesningen av Sundt og utgivelsen av bøkene hans på 1960-tallet handlet nok om hva psykoanalytikere ville kalle *prosjektiv identifikasjon* (Aguayo 2013). Sosiologene lette etter et anegalleri, etter identitet og historie. De projiserte lengselen inn hans forfatterskap. Det hadde lenge vært stille om Sundt, men bøkene ventet. Han var et funn for faget.

HVILKET KJØNN HAR MEST SKYLD?

Det er en dyp spenning i forfatterskapet hans: På den ene siden er han en mann av borger- og embetsmannsklassen, som vokste opp med en følelse av å tilhøre «den dannede stand»

(Stenseth 2000:30). Han ble en knallhard refser av skjørlevnet og umoral hos folk i lavere samfunnsklasser. Samtidig er han preget av en uvanlig vilje til å *forstå* folk med andre forutsetninger enn han selv.

Jeg skal belyse *Om Sædelighetstilstanden i Norge* (1857), og her er dette særlig tydelig: Det er «modbydeligt» at begge kjønn sover sammen i store senger i fjøset, sier han. Det såkalte nattefrieriet er «en barbarisk» skikk. Men det betagende ved boka er at han hele tida underminerer den harde dommen. Det er ømheten med *den svake part* som bærer teksten – det gjelder husmannen, de han kaller arbeids-klassen, fattigfolk, ikke minst kvinnene. «Hvilket av de to kjønn bærer mest skyld for umoralen? Kvinnen eller mannen? Begge kan ha like stor skyld når fristelsen blir for stor», sier han. Men hva skjer når et uekte barn blir født? «Manden har langt lettere end kvinnen for at komme i et ordentlig ægteskab». Hva med «den måske skammelig forførte pige?» Hun sitter der «forladt og foragtet» (s. 128). Teksten er et forsvar for kvinnen som stemples, støtes ut. Det gikk 40 år før Durkheim skiserte elementene til en teori om sosiale stigma, og hele 100 år før Goffman publiserte boka *Stigma*, hvor rammeverket systematiseres. Det er et understatement at Sundt var tidlig ute.

Det som preger Sundt som forsker er den intellektuelle nysgjerrigheten, de lange litterære sveipene, den subjektive dimensjonen og ikke minst innsatsen for å samle best mulig data. Men han er også eksepsjonelt belest. I *Sedelighetsstudien* trekker han på folkeminne, rettsvitenskap, Njåls saga og historier om nattefrieri i Dalarna i Sverige. *Om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge* (Sundt 1852) er det første store arbeidet. Intervjuene hans tyder på at det er spenninger blant dem som kalles fanter og at det også synes å være ulike språk blant dem. Han leser seg opp på engelsk, tysk og fransk faglitteratur om røttene til de europeiske språkene (Christoffersen 1962:70). Det er i virkeligheten *to grupper* fantespråk, konkluderer han: ett opprinnelig «ekte» romanispråk med historiske røtter fra Russland og India. Men det finnes også et såkalt «skoierspråk», utbredt i helt andre grupper. Slik søkte han etter røttene til de harde konfliktene mellom de to grenene av fantefolket. I nyere studier av «argot», hemmelig språk blant subkulturer, finner en et tilsvarende perspektiv (Lerman 1967). Vi aner allerede her viljen til å lete etter sammenhenger som ikke på noen måte er opplagte.

SUBTIL KOMPOSISJON

La oss se på komposisjonen i *Sedelighetsstudien*. Kapittel 1 heter «Forskjel i bygdene» og er rett på sak: Det fødes mellom 4000 og 5000 barn utenfor ekteskap per år i Norge. Deretter følger tjukke data, rike fortellinger. Hva snakker vi om? «Sveltihjel og fattigdom», ugifte mødre som bor hos sine foreldre, forsmådd kjærlighet, liv som har gått i stå. Gjelder det hele landet? Nei, det er forskjell mellom bygdene: Fron, Lom og Vågå er særlig ille, med 67 uekte barn per 100 inngåtte ekteskap. I landet som helhet er det under det halve. Det går et *mørkt belte* over Hedmark, Gudbrandsdalen, Romsdal, Nordmøre, deler av Trondheim.

Så et pussig brudd – kapittel 2 heter «Husebygninger på landet». Det handler om byggeskikk, arkitektur og utsmykninger, om fjøler brukt for å knekke lus. Det er inngående beskrivelser av de gamle «ram-stuguer» som en særlig finner nord i Gudbrandsdalen. Hvor vil han med dette? Det virker som utenomsnakk? Det er det ikke. Mot slutten av kapitlet spør han en «brav husmann» fra Ullensaker: men hvor *sover* dere? «Det er nå så ulikt det», svarer husmannen. «Den voksne datteren sover av og til sammen med den voksne sønnen,

som er skomaker». Den sjokkerte Sundt skriver: «Og alt dette blev omtalt som om der intet underligt var i det» (s. 34).

Da blir kapittel 3 – «Natteleie i fæhusene» – mer forståelig. Nå har han beredt grunnen. Vi bruker jo termen fortsatt: å ende i senga sammen. Å ligge sammen. Dag Østerberg beskrev hvordan *det sosiomaterielle* legger føringer på våre handlinger (Østerberg 1993:129–147). I sosiologien studerer vi vår materielle livsverden, ikke den abstrakte fysikkens trege masser og elektriske felt; snarere en verden av *formet* materie, full av tegn, som gir betingelser for handling.

Sundts analyse er eksemplarisk: I Gudbrandsdalen besøker han en stor og vakker gård, fritt beliggende, hvor det er et nytt og kostbart fjøs. Men i det ene hjørnet er det «en besynnerlig indretning, et stort system av dobbeltsenge, en nede og en ovenover, hver stor nok til 3 eller 4 personer» (s. 36). Tanken er at jentene skal ligge nede, guttene oppe, får han høre. Husbonden merker Sundts skepsis, men forteller at «det ene parti kan kontrollere det andet.» Tjenestegutten vil ikke tore å snike seg opp i senga til jenta. De andre vil passe på. Sundt fremstiller det med et slags glimt i øyet, vi inviteres til å smile av husbondens naivitet.

Så til de harde data. Hva sier statistikken? Sundt skriver brev til sogneprester og spør: Sover tjenestefolk og voksne barn i fjøset i ditt distrikt? Svaralternativene er: «Almindeligt», «Delvis» og «Undtageligvis». Sundt setter opp tabeller, regner. Det er ingen tvil. Der det er «almindeligt» at de sover i fjøset, er det flere uekte barn. Men også *nattefrieriet* er avgjørende, fortsetter han, og da kommer vi til kapittel 4.

«Liv paa Sæteren». Gjengitt med tillatelse fra Nasjonalmuseet, Oslo

Det første bildet viser nattefrieriet portrettert av en ukjent litograf basert på et forelegg av den nasjonalromantiske Tidemann. Tittelen er «Liv paa Sæteren», og det hele er nokså pyntelig.

Halfdan Egedius: Nattfriere. Gjengitt med tillatelse fra Nasjonalmuseet, Oslo

Mer spørrende undertekst er det hos Halfdan Egedius – i «Nattfriere» i frisen *Lørdagskveld i Telemark*. Mennene skjuler ansiktene, en fornemmer at de er ute på et hemmelig og kanskje tvilsomt prosjekt. Folkeeventyrene kunne være enda mer eksplisitte. Sundt er også inspirert av dem, med sanselige fortellinger og historier om både eggende naivitet og dobbeltmoral.

Han kjemper riktignok mot nattefrieriet, og han må ha vært en sensitiv sjel, for han skriver til kona si at han blir nervøs og søvnløs av det forferdelige han ser og hører (Stenseth 2000:164–191). Likevel er det gradvis et skifte av perspektiv i boka: Det er som om han blir usikker og spør: Men hvorfor slipper tjenestejenta egentlig gutten fra nabogarden opp i senga si? Det er for sterk *kontroll* over ungdommen, sier Sundt. De mangler frihet. Han minner om Hamsun når han skriver: «Husbonden kan kvæle al livsfriskhed og poesi». «Dagen tilhører husbonden», fortsetter han. «Men natten er fri for enhver» (s. 51). Nattefrieriet er et pustehull i en repressiv patriarkalsk struktur.

I løpet av boka blir han altså mer og mer spørrende til om det nå er så ille at «Ole går til Anne om natten» og at barnet blir født før vielsen finner sted. Han forteller om et gift par på en husmannsplass (s. 58–59). Dette er fine folk, får vi høre, de har dannelses, begge er oppvakte og forstandige. Men mannen forteller at de hadde kjent hverandre i hele ni år «på den måde» før de giftet seg. Hun lukket ham inn når han kom til hennes natteleie, andre menn ble avvist. Hør etter solidariteten hos Sundt når han beskriver det de hadde sammen: «Tingen var ligesom hemmelig for dem selv endnu. Jeg sammenlignede det med en rose, som synes skjønnest så lenge den står i knop. Så sprang rosen ud, da de en dag tilsagde hverandre sit hjertes ønske og løfte, men endnu holdt de det hemmelig for andre i de følgende syv år». Det er vakkert og litt trist. Selv om de altså var sammen *på den måde*.

Hvorfor giftet de seg ikke? Vel, de hadde ikke hus, ikke jord å dyrke. Mannen manglet vadmél til bryllupsklær. Det lille kornet måtte de bruke til å så, de kunne ikke brygge øl til gjestene. De var rett og slett for fattige. Det er ingen tvil om sympatien og solidariteten, selv om de altså var sammen «på den måde». Det er en intimitet i spørsmålet, når Sundt spør husmannen: «Det gikk likevel brav?» Fra en mann til en annen. Begge vet hva som menes. – Ja, det gjorde det.

Hvordan forhindret de forresten graviditeter på 1800-tallet? Historikeren Sølvi Sogner og medarbeidere belyser det i den fine studien *Fra stua full til tobarnskull* (Sogner, Randsborg & Fure 1984:16–38). Noen kjente til sikre perioder og at amming ga redusert fruktbarhet. Mange brukte avbrutt samleie. I alle fall i Setesdal og i samiske kulturer brukte de dyretarmer som kondom. Sundt bare hinner til dette, men det er en fortrolighet mellom de to. Sundt er enig i at «det gikk brav». Det var forresten først etter at Sundt var død at det systematiske fallet i antallet barn kom. I 1930 var prosessen gjennomført. Pessar, utskyllinger, etter hvert kondom supplerte gamle metoder, lenge før p-pillen kom i bruk, på samme måte som i andre land (Cinnirella, Klemp & Weisdorf 2017).

SUNDT, ELIAS, FOUCAULT

Sundt er en klassiker, men skrev på norsk. Hvilke internasjonale navn skal vi måle ham mot? Norbert Elias er nærliggende, den tyske sosiologen som skrev det monumentale arbeidet om sivilisasjonsprosessen (Elias 1994). Han beskriver utviklingen av en spesiell *habitus*, hvor kroppen kontrolleres mer og mer. Læringen foregår i sosiale nettverk, familier, nabolag, blant kolleger. Seksualitet, spiseskikker, hygiene blir formet gjennom en vev av selv-reguleringer. Det starter i de høyeste samfunnslag og sprer seg nedover. Elias er påvirket av Freud og hans begrep om superego, en mektig intrapsykisk kommandosentral.

Særlig i sluttkapitlet av *Sedelighetsstudien* ser vi et tenkesett som minner. Hva er roten til usedeligheten? Normene er for svake. Hvorfor? Skolen er for dårlig, det er for få lærere (s. 211–235). Men kan Sundt være sikker på at dette er forklaringen? Han samler nye data, lager nye krysstabeller, nå om forholdet mellom antall skolebarn per lærer og uekte fødsler. Nok en gang en sterk sammenheng. Hva er mekanismen? For få lærere gir mer uro i klassen, elever som ikke lærer noe. Som voksne kan de ende uten jobb, som fattige, med uekte barn. En litt for enkel modell?

Vel, det er faktisk en temmelig god drøfting, og han er klar over muligheten for «konfunderende variable». Likevel: Tenker han på flere lærere som en *kvikk-fix*? Neida, han skriver: «Man må ikke tro at f.ex. en engelsk lord kunde tage sig fore at forbedre sædeligheds-tilstanden i våre bygder ved at anvende en del av sine rigdommer til at ansætte og lønne nogle hundre skolemestere». Hvorfor ville det ikke fungere? «På en sådan udvortes og mekanisk måde kan menneskelivet ikke styres» (s. 224). Likevel – skolevesenet bør styrkes, og folk bør lese bøker. Det bør opprettes boksamlinger. Den som leser, synder mindre. Han har tro på det sivilisasjonsprosjektet som Elias også beskriver.

Den mest innflytelsesrike forskeren på seksualitet de siste tiårene, er nok Michel Foucault. I det store verket om seksualitet – særlig i bind 3 – finner vi en interessant analogi til Elias (Foucault 2002). Mange historikere hadde ment at det var frodig åpenhet rundt seksualiteten på 1600-tallet. Fra 1800-tallet ble den mer kontrollert. Foucault hevder at mange som tenker slik, støtter seg til det han kaller «den repressive hypotese». Tanken er at seksualiteten har et naturgrunnlag – begjær, drifter – som blir undertrykt. Nymarxistene Erich Fromm og Herbert Marcuse tenkte slik. Foucault tenker annerledes: det finnes ikke noen «egentlig seksualitet» som ligger i oss som det gjelder å slippe fri. Seksualiteten *produseres* alltid, den kan bare observeres som allerede *formet*. Derfor ligger det en dobbelthet i begre-

pet «den repressive hypotese»: Hypotesen er i seg selv repressiv, fordi den lar menneskenes seksualitet minne om dyrenes instinkter.

Hvordan ville Foucault lest Sundt? (Han gjorde det nok ikke, Sundt var knapt oversatt til noe annet språk.) Jeg tror han ville likt Sundt. Det er en åpenhet, en djervhet i fremstillingen av for eksempel koblingen mellom søvn og seksualitet i fjøset og i detaljene i nattefrieries som minner om Foucaults prosjekt. De bruker ulike begreper, men begge er opptatt av hvordan et komplekst sett av praksis- og interaksjonsformer former seksualiteten, ofte på uventede måter. Han ville dessuten likt underteksten i boka: Sundts solidaritet med den svake part, med fattigfolk, med kvinner, med tjenestegutten som sniker seg inn i feil seng i fjøset som en protest mot den autoritære og tyranniske husbonden.

ARVEN

Sammen med noen kolleger publiserer jeg akkurat nå en artikkel som heter «The pleasures of drunken one-night stands» (Pedersen, Tutenges & Sandberg 2017). Mange har skrevet om tilfeldig sex, casual sex, one-night stands, hook-up cultures. Det skyldes at mange *har* sex i fylla med tilfeldig partner. Men pussig nok konkluderer så å si alle forskere med at dette *ikke* gir mye glede. Det beskrives som dårlig sex, uten nytelse, knyttet til tomhet, tristhet, risiko for overgrep. Vi stusset over dette. Hvorfor driver folk på med dette? Dersom det bare er trist? Våre data tyder på at det – hos begge kjønn – faktisk *er* mange som finner glede i slike erfaringer. Mange liker spenningen ved overskridelser og normbrudd, de søker både lyst og intimitet uten videre forpliktelser. For mange er dette god nok grunn til en ferie på Ibiza eller Sunny Beach i Bulgaria. Dessuten liker de å fortelle om det etterpå. Drikkehistorier er viktige i vår kultur. Alkohol og one-night stands er sentrale temaer i en underavdeling av drikkehistoriene.

Hvorfor har tidligere forskning tegnet et så negativt bilde? Kan det være fordi myndighetene betaler mye av forskningen? Kan det være en tatt-for-gitt idé om at tilfeldig sex ikke kan være bra, eller at det er helseskadelig? Jeg tenkte på Sundt da vi jobbet med artikkelen. Han ville kanskje fortalt historien på en mer åpen måte enn forskere seinere har gjort. Vi ble faktisk litt inspirert av ham.

Det er også en mørkere side hos Sundt. Han var en mann av sin tid. Espen Søybye har vist hvordan han bidro til en repressiv politikk mot «det fremmede element», ikke minst i fantestudien (Søybye 2014:221–261). Selv liker jeg best å se mot de stedene han ga friske og uventede perspektiver.

Hovedbygget på SV-fakultetet ved UiO heter Eilert Sundts Hus, og vi leser ham altså fortsatt. Hovedgrunnen er at han er den første her i landet som tegner konturene av den samfunnsvitenskapelige *forskerrollen*, hvor vi drives av nysgjerrighet og forpliktes på virkeligheten. «Problemorientert empirisme», kalte sosiologen Vilhelm Aubert mye seinere en sånn forskerrolle. Vi må finne de viktige problemstillingene. Vi må fremskaffe best mulig empiri. Som forsker må du så gi deg ut på en ferd du ikke vet hvor vil ende. Det gjorde Sundt, både i bokstavelig og overført betydning. I bøkene hans merker du hele tida suget etter å *forstå*, etter å finne ut hva *det egentlig er som skjer der ute*.

REFERANSER

- Aguayo, J. (2013). Review of *Projective Identification: The Fate of a Concept*. *Psychoanalytic Psychology*, 30(3), 516–522. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0030654>
- Christie, N. (1952). *Fangevoktere i konsentrasjonsleire: en sosiologisk undersøkelse*. Oslo: UiO/ ISO.
- Christophersen, H. O. (1962). *Eilert Sundt: En dikter i kjensgjerninger*. Oslo: Gyldendal.
- Cinnirella, F., Klemp, M. & Weisdorf, J. (2017). Malthus in the bedroom: Birth spacing as birth control in pre-transition England. *Demography*, 54(2), 413–436.
DOI: <https://doi.org/10.1007/s13524-017-0556-4>
- Elias, N. (1994). *The Civilizing Process*. Oxford: Blackwell.
- Elster, J. (1989). *Vitenskap og politikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Foucault, M. (2002). *Seksualitetens historie*. Bd 3: *Omsorgen for seg selv*. Oslo: Exil.
- Lerman, P. (1967). Argot, symbolic deviance and subcultural delinquency. *American Sociological Review*, 32(2), 209–224. DOI: <https://doi.org/10.2307/2091812>
- Pedersen, W. (2011). «The proof of the pudding is in the eating». Om å lage sosiologisk kanon. *Sosiolognytt*, 36: 5–8.
- Pedersen, W., S. Tutenges & S. Sandberg (2017). The pleasures of drunken one-night stands: Assemblage theory and narrative environments. *International Journal of Drug Policy*.
DOI: <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2017.08.005>
- Sogner, S., Randsborg, H. B. & Fure, E. (1984). *Fra stua full til tobarnskull*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Stenseth, B. (2000). *Eilert Sundt og det Norge han fant*. Oslo: Gyldendal.
- Sundt, E. (1852). *Om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge*. Christiania: Schibsted.
- Sundt, E. (1857). *Om Sædelighetstilstanden i Norge*. Christiania: Schibsted.
- Søbye, E. (2014). *Folkemengdens bevegelse 1735–2014*. Oslo: Oktober.
- Østerberg, D. (1993). *Fortolkende sosiologi 1*. Oslo: Universitetsforlaget.